

TILKOVSKY LORÁNT

Gratz Gusztáv sorsa és nézetei Magyarország német megszállása után

Gratz Gusztáv életének (1875–1946) utolsó éveiről meglehetősen felületesek az ismereteink. Különösen becses ezért kiadatlan emlékiratainak¹ az a része, amely sorsának alakulását 1944–1945-ben mutatja be, amikor az ország német megszállói őrizetbe veszik, s úgy távolítják el a hazájából, hogy „útja az ismeretlenbe” végül is az oberlanzendorfi ún. átmenőtáboron keresztül a mauthauseni koncentrációs táborba vezet.

1944. március 19-e után szükségképpen azonnal – még szabadlábban – át kellett gondolnia az egész életét és tevékenységét, azért, hogy felkészülhessen védekezésére a valószínű lefogatása esetén nyilván elkerülhetetlen kihallgatása során, mégpedig kellő óvatosságú előadásban, de mégis úgy, hogy hű maradjon önmagához és eszményeihez. A bekövetkezett őrizetbevétel után a Fő utcai fogházban kezdetét vevő budapesti fogva tartásakor egy svábhegyi *Gestapo*-kihallgatásra elővezetve, azt kellett azonban tapasztalnia, hogy kihallgatóit – miközben ráolvassák németellenességét és zsidóbarát voltát – nem érdeklik előre kigondolt, messzire visszanyúló s így hosszadalmas fejtegetései, s azok részletesebb előadására nem is adnak neki lehetőséget. Sorsa nyilván el volt döntve. Egy SS-rendőrtiszt kíséretében néhányadmagával a bécsi vonatra tették, s utazás közben ezzel a Mületer nevű tiszttel beszélgetve mondotta el mindazt, amit a Gestapo-kihallgatáson nem tudott az elképzelt módon fejtegetni.

---

1 Az Osztrák Állami Levéltárban őrzött irathagyatékok között, B/19. N° 1. jelzettel, 452 gépirásos oldal terjedelemben. Címe: Aus meinem Leben von Brest-Litowsk 1917 bis Ende des zweiten Weltkrieges. – Gratz ezen emlékiratát méltán becsülte igen nagyra már egy 1981. évi előadásában Günther Schödl, aki a Südostdeutsches Archiv 1983–1984. évi XXVI–XXVII. kötetében (139–151.) Trianon–Ungarn und die deutsche Minderheitenpolitik c. tanulmányában igen figyelemreméltóan elemezte Gratz nézeteit, nemzetiségpolitikai felfogását. Erre vonatkozó megállapításaival hamarosan a magyar szakmai körök is megismerkedhettek egy Magyar politika túl a nacionalizmuson és a nemzeti államon. Gratz Gusztáv (1875–1946) címmel magyar nyelven megjelentetett tanulmánya révén. (Történelmi Szemle 1986. 36–57.) A Schödl által ekkoriban megjelenés előtt állónak jelzett Gratz-féle német nyelvű emlékirat azóta sem jelent meg, de anyagát magyar történészek is tanulmányozták, s munkájukban fel is használták. Így mindenekelőtt *Kerekes Lajos* Von St. Germain bis Genf. Österreich und seine Nachbarn 1918–1922 c. nagyszabású munkájához (Bp. 1979.).

Emlékiratainak e beszélgetést leíró fejezete² azáltal is hangsúlyos, hogy sem Bécsbe érkezve a Gestapo ottani központjában, sem a továbbiakban Oberlanzendorfban, majd Mauthausenben nem került már sor Gratz olyan kihallgatására, ahol ennél nem hogy többet, de akár ennyit is elmondhatott volna. Feltehetőleg eleve az tűnt igazán fontosnak, hogy eltávolítsák, majd távol tartsák őt Magyarországtól, ahol nem volt kívánatos jelenléte, nem utolsósorban éppen „a zsidókérdés megoldására” tett intézkedésekre tekintettel. Felelősségvállalás ellenében készek voltak Mauthausenből hamarosan szabadon engedni Bécs közelében élő leánya családjához, ahonnan addig, amíg a második világháború végét nem ért, nem is térhetett vissza a hazájába.

Gratz német nyelven írt emlékiratainak *Beszélgetés Műleterrel* című ezen érdekes fejezetét az életútját és annak végét a kiadatlan kézirat egészének ismeretében megvilágító bevezetéssel (I.) saját fordításomban (II.) közlöm. E sajátos körülmények között folytatott beszélgetés leírása igen jó betekintést enged abba, hogy 1944 tavaszán Gratz saját maga hogyan látta a minden szempontból egyedül helyesnek tartott tolerancia, a liberalizmus érvényesítésének megghiúsítását s ennek következményeit, a német kisebbségi és a zsidókérdésben vallott felfogását, nép- és nemzeteszmét, államjogot és jogállamiságot, a totalitárius német rendszert és a magyar politikát illető nézeteit, a háború esélyeit, Magyarország Gratz németbarátságát is próbára tevő megszállását. Sorozatosan tesz bátor kijelentéseket, úgy állítva be, hogy ezeket éppen németbarátsága mondatja vele. Az, hogy Gratz milyen értelemben és mennyire volt németbarát, amit az adott helyzetben persze jónak látott újra és újra hangsúlyozni, emlékirataiból éppúgy kitetszik, mint a rendelkezésre álló egyéb forrásokból.³ Fejtegetéseinek helyenként jobban, másutt kevésbé érezhető óvatossága sem volt akadály a annak, hogy soha meg nem tagadott meggyőződését tiszteletet érdemlő módon kinyilvánítsa.

I.

Egy életút – és annak vége

A 20. század első fele magyarországi történetének jelentős alakja maradt Gratz Gusztáv azután is, hogy pályafutásának legnevezetesebb, 1917–1921 közötti szakasza egy éles töréssel lezárult, s a „királypuccsokkal” kapcsolatban felelőssé tett, közismerten monarchista és legitimista politikus átmenetileg meglehetősen visszavonultságra kényszerült. Bethlen István miniszterelnök mégis 1924-ben élére állította az akkor megalakított *Magyarországi Német Népművelő-*

2 A kiadatlan kézirat 359–375. lapjai.

3 Német, osztrák, magyar levéltári forrásokból, továbbá Gratz beszédeiből, cikkeiből, tanulmányaiból. A külföldi és hazai történetírás – főleg a nemzetiségpolitika-történet aspektusából – sokban támaszkodott is ezekre, de egy Gratz-biográfiának híjával vagyunk.

dési Egyesületnek, és ezzel egy német vonatkozásban rendkívül fontos országos nemzetiségpolitikai feladattal bízta meg, amelyet Gratz egészen 1938 végéig látott el.⁴

Gratz ausztriai eredetű német lutheránus család sarja volt, amely egy, a családjá történetével is foglalkozó kézírata szerint⁵ a protestánsüldözés miatt költözött Salzburg vidékéről a 18. században hazánkba, ahol nyugat-magyarországi, felvidéki, majd erdélyi német környezetben a német anyanyelv és kultúra tökéletes megőrzése mellett sajátíthatta el a magyar nyelvet s ismerkedhetett meg az őszintén nagyra becsült magyar kultúrával. Ő maga, még az Osztrák–Magyar Monarchia idején, politikai pályára lépve, egy erdélyi szász jellegű választókerület⁶ képviselőjeként 1906–1917 között arra a tapasztalatra tett szert, hogy magyar oldalról fenyegetettnek érzett német kisebbségi jogokért nem a magyarsággal szembeni éles fellépéssel, s ehhez külső támaszt keresve kell és lehet csak eredményesen szót emelni, hanem éppen ellenkezőleg: a kisebbségi oldalról is feltétlenül elfogadandó magyar patriotizmus talaján maradván, a magyarsággal való barátság fenntartására, vele egyetértésre törekedve. Ezek a meggyőződésévé vált tapasztalatok tették őt Bethlen szemében alkalmassá a rábízott feladat ellátására.

Nem könnyű harcot vállalt Gratz, amikor már az 1920-as évek második felében fellépett azzal szemben, hogy a weimari Németország bizonyos körei, szervezetei az össznémet népközösségi eszme (*gesamtdeutsche Volksgemeinschaftsidee*) propagálásával megpróbálják fellazítani a kisebbségi jogai jobb érvényesítéséért küzdő magyarországi németiségben a magyarsággal való együttélésének (a legendás német népvezérré vált Bleyer Jakab által is nagyra becsült) tradicionális szálait. A legnagyobb elszántsággal azonban az 1933. évi hitleri hatalomátvétel után mutatkozó azon veszedelmes törekvésekkel szemben lépett fel, hogy a mérsékelt követeléseket elégtelennek tartó, az immár nemzetiszocialista Németországban külső támaszt kereső, általa titokban pénzzel is támogatott fiatalok Basch Ferenc vezette ún. népinémet mozgalomát (*volksdeutsche Bewegung*) a németbirodalmi náci hatalompolitika mindinkább a maga segédcsapatává tegye.⁷

Ebben a harcban azonban Gratz végül is vereséget szenvedett: a Bethlen utáni kormányok nem támogatták megfelelően azt a törekvését, hogy jogos nemzetiségi igények méltányos kielégítésével húzassák ki a talajt a külső párt-

4 Vö. *Gratz Gusztáv: Magyarország a két háború között* címmel több mint fél évszázad múltán most megjelent történeti művének (szerk., jegyz., utószó: Paál Vince. Bp. 2001. [Millenniumi magyar történelem. Historikusok]) Kisebbségi politika c. fejezetével (193–203.).

5 Az Osztrák Állami Levéltárban B/19. N° 2. jelzet alatt őrzött 113 oldalas családtörténete és 1919-ig terjedő rövid életrajza.

6 Újegyház (Leschkirch), Dél-Erdélyben, Nagyszében térségében. – Az 1905-ben ifj. gr. Andrássy Gyula által alapított Alkotmánypárthoz, majd 1910-től a gr. Tisza István által létrehozott Nemzeti Munkapárthoz tartozott. Tagja volt az erdélyi szász képviselők parlamenti klubjának.

7 *Loránt Tilkovszky: Teufelskreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen 1933–1938.* Bp. 1989.

fogást élvező demagógok hatásos agitációja alól. Ellenkezőleg: előbb otromba fellépésekkel mártírokat csináltak belőlük, s ezzel valósággal karjaiba hajtották az őket eszközül felhasználó náci-német népcsoportpolitikának (*Volkstums-politik*), majd a német birodalom kívánságára – kül- és belpolitikai okokból annak kegyeit keresve – a *Volksbund* megalakulásának engedélyezésével a Gratz irányzatával szemben élesen ellenséges Basch-féle irányzatot legalizálták. Ennek következtében 1938 végére objektíve és szubjektíve egyaránt lehetetlenné vált Gratz számára, hogy a magyarországi németiség ügyeivel a továbbiakban is foglalkozzék.⁸

Bethlen 1926-ban utat nyitott Gratz előtt abban a tekintetben is, hogy a sváb jellegű bonyhádi választókerületben mandátumhoz jutva, ismét részese lehessen a törvényhozásnak. 1931-ig pártonkívüli, azután kormánypárti, majd Gömbös politikájával való súlyos ellentétei miatt 1933 őszétől ismét pártonkívüli képviselőként szerepelt a parlamentben.⁹ A sajtóban is kifejezésre juttatott állásfoglalásai arról tanúskodnak, hogy már a Bethlen-kormány idején a fokozódó német-orientáció helyett mindenekelőtt Ausztriával, a többi szomszédos ország közül pedig főleg Csehszlovákiával kiépítendő gazdasági és politikai kapcsolatokban látta volna inkább érdekeltnek – a németországi expanzív befolyásoktól lehetőleg távortartandó – Magyarországot. Azóta pedig, amióta 1933-ban Németországban a nemzetiszocializmus jutott hatalomra, az ottani új rezsim diktatórikus, totalitáriánus hatalmi berendezkedettsége, szélsőséges nacionalizmusa, keresztényietlen, újpogány, fajgyűlölő szellemisége, erőszakos bel- és külpolitikai módszerei, Ausztria bekebelezésére irányuló drasztikus törekvései miatt aggodalmai csak meghatványozódtak. Ausztria függetlenségének megóvását sürgette, mert ebben Magyarország függetlenségének védelmét is látta mindazon veszedelmekkel szemben, amelyek az immár nemzetiszocialista Németországgal is gátlástalanul barátkozó Gömbös-kormány idején élénken mutatkoztak a szélsőjobboldali, Hitler-imádó, a nemzetiszocializmus átplántálását kívánó magyar nacionalista, antiszemita erők fellépéseiben, s a magyarországi németészen belül jelentkező nemzetiszocialista befolyás, a patrióta szellemet, a magyarsághoz való viszony harmóniáját megbontó irányzat térhódításában.

A minden szabadságot megfojtó, az emberiséget lábbal tipró német nemzetiszocializmust mélyen megvetve, ellene szóban és írásban elszántan küzdve, a szabadelvűséggel mindig is rokonszenvező gondolkozása politikailag is mindinkább a liberalizmushoz közelítette, s 1935-ben már Rassay Károly ellenzéki, liberális *Polgári Szabadság Pártjához* csatlakozva pályázott képviselőségre, mégpedig egy számos zsidó választót is magában foglaló fővárosi választókerületben. Ez 1935-ben még nem járt ugyan sikerrel, de a párt listáján előtte álló

8 Loránt Tilkovszky: Ungarn und die deutsche „Volksgruppenpolitik“. 1938–1945. Köln–Wien, 1981.

9 Tilkovszky Loránt: Gratz Gusztáv bonyhádi képviselősége (1926–1931, 1931–1935). In: A Völgyiség huszadik százada. Struktúrák és konfliktusok. Előadások a III. Völgyeségi Konferencián (2000. október 21–22.). Szerk. Szita László–Szóts Zoltán. Bonyhád, 2001. 85–92.

képviselő halála folytán 1936 februárjában mégis sikerült.¹⁰ Az Anschluss és várható magyarországi következményei elhárításáért immár e pártban folytatta küzdelmét. Az egyre élesebben vitatott, és egyre szélsőségesebb antiszemita uszítások témájává lett ún. zsidókérdésben mint jelentékeny ipari, pénzügyi, kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkező, komoly szakirodalmi munkásságot kifejtő, nemzetközi szervezetekben is szerepet játszó elismert szaktekintély, nyomós közgazdasági érvekkel is alátámasztva, a leghatározottabban ellenezte a zsidók gazdasági és politikai korlátozására irányuló törekvéseket. Parlamenti és sajtóbeli állásfoglalásai a nemzetiszocialista Németország által 1938 márciusában végül is akadálytalanul végrehajtott Anschluss után a zsidótörvények Magyarországon beköszöntő korszakában nagy tiszteletet váltottak ki iránta a társadalom polgári és emberi jogokhoz ragaszkodó józan és megfontolt részében,¹¹ de ugyanakkor fokozták a gyűlöletet politikai (nem utolsósorban hazai német nemzetiségpolitikai) ellenfeleiben. Basch Ferenc „népinémet” irányzata többek között arra hivatkozva sürgette a nemzetiszocialista Németország „illetékeseinél”, hogy kényszerítsék ki Gratz távozását a magyar kormánytól, hogy egy olyan ember, aki zsidó érdekeket képvisel és zsidó lapokba ír, Magyarországon sem állhat egy német szervezet élén.¹² Gratz nemzetiségpolitikai félreállítását az Imrédy-kormány 1938-ban végrehajtotta, míg kényelmetlennek talált zsidóbarát zszurnalisztikájának a Teleki-kormány próbált gátat vetni azáltal, hogy a főszerkesztésével megjelenő, zsidó tulajdonban lévő *Pesti Naplót* beszüntette.¹³ Politikai tevékenysége – jóllehet a Rassay-féle liberális párt képviselője volt az ország 1944. márciusi megszállásáig – kényszerű módon inkább a kulisszák mögött folyt, így a Kállay-kormány idején a polgári ellenzék tömörítéséről tárgyalva, a jogrend helyreállítása és a háborúból való kilépés érdekében. Végül is azonban nem merték vállalni, hogy a magyar politikának ily irányt adjanak, mert számoltak azzal, hogy ez esetben Németország mozgósítja a magyarországi nyilas és volksbundista segédcsoportait, s egy olyan rezsimit juttat hatalomra, amely a neki nem tetsző elemeket, mindenekelőtt a zsidókat, azonnal kiirtaná, a más országokban már alkalmazott receptje szerint.¹⁴

A történetírói művei révén is ismert Gratz Gusztáv, aki már korábban feldolgozta a dualizmus, majd a forradalmak kora Magyarországnak történetét,¹⁵

10 Ld. Gratz emlékiratainak A képviselőházban c. fejezetét (260–271.).

11 Ld. pl. *Pethő Sándor*: „Nyomorult nemzetem” c. vezércikkét a Magyar Nemzet 1939. febr. 2-i számában (1–2.), amely igen elismerően méltatja Gratz Gusztávnak a második zsidótörvény javaslatát bíráló felszólalását a képviselőház együttes bizottságában.

12 A Gratzot saját kijelentései csokorba gyűjtésével denunciáló feljegyzés a koblenzi Bundesarchivban (R 18/3331. Fol. 13–19.) található: Dr. Gustav Gratz. Das Bild einer Persönlichkeiten im Spiegel eigener Äusserungen címmel.

13 E lapbeszüntetés körülményeiről Gratz emlékiratai 323–324. lapján ír.

14 Gratz emlékiratai, 340–341.

15 *Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. I–II.* Bp. 1934. (A Magyar Szemle könyvei VIII–IX.); *Uő: A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920.* Bp. 1935. (A Magyar Szemle könyvei X.)

mintegy ezek folytatásaként *Magyarország a két háború között* címmel magyar nyelven írt történeti műve kéziratát készítette politikai félreszorítottságának, illetve tehetetlenségének ezekben az éveiben.¹⁶ Emellett 1917-tel kezdődő, német nyelven írt emlékiratain is ekkor dolgozott; 68. születésnapján, 1943. március 30-án jutva el benne 1939-ig,¹⁷ a második világháború kitöréséig. A második világháború végéig terjedő folytatása élete utolsó évében, 1946-ban készülhetett el, s ebben különösen figyelmet érdemlően számol be saját sorsáról az ország 1944. március 19-én mégis bekövetkezett német megszállása után.

Gratz úgy vélte, minden oka meg lehet arra, hogy politikai felfogása és magatartása miatt most aggasztó következményektől tartson. Hiszen éppoly ismert monarchista és legitimista volt, mint Sigray és Csekolics, kimondottan liberális volt, mint Rassay, és egyike a zsidótörvények kevés ellenzójének; azonfelül még a legexponáltabb ellenfele a „népinémeteknek”, akik a hazához való hűséget elárulva, Németország szolgálatába szegődtek.¹⁸ A Gestapo azonban nem azonnal, hanem csak április 1-jén vette őrizetbe. Már-már abban kezdett reménykedni, hogy egyrészt korára való tekintettel, másrészt azért, mert külpolitikai kérdésekkel a háború kitörése óta sem beszédeiben, sem cikkeiben nyíltan nem foglalkozott, s attól is őrizkedett, hogy az 1938 végén felülkerekedett Basch-féle irányzat ellen bármit is tegyen, talán elkerülheti letartóztatását. Amikor rádöbent, hogy ez hiú remény, arra gyanakodott, hogy lefogatása hátterében a Volksbund köréből származó feljelentés állhat.¹⁹

A Gestapo a *Pestvidéki Törvényszéki Fogház* budapesti Fő utcai épületében tartotta őrizetben, ahol az őrszolgálatot magyarországi „népinémet” SS-legények látták el, akik Gratzot „te áruló”, „te puccsista” szavakkal illették.²⁰ Innen vitték a Sváb-hegyre, a Melinda úti „Gestapo-villába”, kihallgatásra.

„Miért ellensége Ön a németeknek? Miért ellensége Németországnak? S ha nem Németországnak, akkor jelenlegi rendszerének?” – hangzottak a hozzá intézett első kérdések. Nem lehetett kétséges számára, hogy az őt is elérő tömeges őrizetbevételi akció célja nem más, mint azok kiemelése és eltávolítása, akik olyan helyet foglalnak el az ország gazdasági, politikai, szellemi életében, hogy németellenességükkel útjában lehetnek a megszálló hatalom és a Sztójay-féle bábkormány intézkedéseinek. Válaszait nem méltatták különösebb figyelemre. Nem mutattak érdeklődést sem megőrzött régi monarchista meggyőződése, legitimizmusa, sem pedig a hazai „népinémet” irányzat ellen annak idején folytatott harca iránt. Ezt azzal lehet esetleg magyarázni, hogy ezek a kérdések 1938 óta talán már kevésbé voltak aktuálisak. Ám úgy tűnt, hogy kihallgatói még arra sem kíváncsiak, hogy mi a viszonya a nemzetiszocializmus-hoz, s hogy mi a véleménye a jelenlegi háborúról. Mondhat ugyanis akármit,

16 Az Osztrák Állami Levéltárban, B/19. N° 3. jelzet alatt található kézírata csak 2001-ben jelent meg. (Ld. a 4. jegyzetet.)

17 Erről Gratz emlékiratainak 328. lapján tesz említést.

18 Ld. Gratz emlékiratai 344. lapján.

19 Uo. 345., ill. 380.

20 Uo. 347.

ezek felől nem volt semmi kétségük.²¹ A további kérdésekből azután kitűnt, hogy leginkább a zsidókérdésben vallott felfogása, és e vonatkozásban tanúsított magatartásának indítékai érdekelték őket. Arról faggatták, hogy miért csatlakozott a zsidóbarát liberális táborhoz, miért harcolt a zsidótörvények ellen, sőt azt is kérdezték tőle, „miért ellenzi a zsidók kiirtását? Talán zsidó származású? Vagy a felesége zsidó? Vagy a gyermekei házasodtak zsidóval?” Annak hangoztatása Gratz részéről, hogy a zsidókérdésben elfoglalt álláspontja világnézeti kérdés számára, amelyet emberiség, jogegyenlőségi elvek és racionális gazdasági megfontolások egyaránt motiválnak, érezhette, csak súlyosbítja helyzetét ebben az ellene egyre nyilvánvalóbban fővádtként szereplő vonatkozásban. Az sem segített semmit, hogy a zsidótlanítási törekvéseket ellenezve, annyit mégis mondott szorult helyzetében, hogy a zsidók Galícia felőli igen nagyarányú bevándorlását a Magyarországon régebről honos zsidók véleménye szerint is célszerű lett volna annak idején gátolni.²²

A Sztójay-féle bábkormány és alárendelt hatóságai, valamint csendőrsége, rendőrsége, szoros együttműködésben a német megszálló szervekkel s a szakértően zsidótlanító Eichmann-stábbal, a magyarországi zsidókérdés drasztikus „megoldására” készültek. Ennek zavartalan végrehajtása útjába Gratz aligha gördítetett volna akadályt, mégis megnyugtatóbbnak tűnhetett a németek és kiszolgálóik szemében, ha eltávolítják az országból. A Fő utcai Gestapo-fogházból egy SS-rendőrtiszt kíséretében menetrend szerinti járattal vonaton Bécsbe vitték, ahová április 15-én reggel érkezett. A pályaudvarról rabomobil szállította a Gestapo bécsi központjába,²³ ahonnan anélkül, hogy ott kihallgatták volna, egy rendőrfelügyelő rögtön továbbvitte a maga szolgálati autóján a közeli Oberlanzendorfba.²⁴ Az ottani „átmenőtáborban” politikai fogolyként tartották május 12-éig, amikor is más magyarországi politikai foglyok egy 36 fős csoportjával²⁵ autóbuszon vissza egy bécsi pályaudvarra, majd személyvonaton a Linztől 20 km-re lévő Mauthausenbe szállították.²⁶ Ott mindjárt az érkezéskor durva inzultus érte a csoportot fogadó fiatal SS-tiszt, az ún. Rapportführer részéről, aki így reagált arra, hogy Gratz meg merte őt szólítani.²⁷

21 Uo. 346.

22 Uo. 350–351.

23 Zentralstelle der Geheimen Staatspolizei Wien, Morzinplatz 4.

24 Oberlanzendorf az Anschluss nyomán létrehozott Nagy-Bécs 23. kerületéhez (Schwechat) tartozott.

25 Gratz társai voltak e csoportban többek között: gr. Sigray Antal, gr. Csekonic Iván, gr. Szapáry Antal, gr. Apponyi György legitimista nagybirtokosok; Aschner Lipót, Buday-Goldberger Leó, br. Kornfeld Móric nagytőkések és nagyiparosok; a liberális pártvezér Rassay Károly; Peyer Károly, Buchinger Manó szociáldemokrata vezetők; Szentiványi Lajos, Parragi György független kisgazdapártiak.

26 Gratz emlékiratai, 415.

27 Ld. *Magyar Károly* beszélgetését a Mauthausenből visszatért Parragi Györggyel. Világ, 1945. máj. 23. 3.

A mauthauseni koncentrációs lágerbirodalom egy főtáborból és számos altáborból állt. A politikai foglyok a főtábor területén – a magyarországiak a 19-es barakkban – kaptak helyet.²⁸ Kinek-kinek saját fekhelye volt, ágyneművel, takaróval; csomagot kaphattak, levelezhettek; nehéz munkára nem voltak alkalmazhatók. Rádiót hallgathattak (persze a németbirodalmi adást), volt idejük és alkalmuk egymás közti beszélgetésre, vitatkozásra, politizálásra.²⁹ Megkülönböztetett helyzetük volt tehát a lágerbirodalom altáboraiiban dolgoztatott, agyonsanyargatott közönséges foglyok, köztük különösen az embertelenül kegyetlen bánásmódban részesített, sokszor kéjjel kínt és pusztított zsidók borzasztó sorsához képest.³⁰ Gratz tanúja volt annak, ahogy Mauthausenben a Pécsről és Baranyából odahurcolt magyar zsidók holttesteit a krematóriumba szállították.³¹

A mauthauseni politikai foglyok közül némelyek viszonylag igen hamar szabadultak. Abból a 36 fős magyar fogolycsoportból, amellyel Gratz május 12-én érkezett az oberlanzendorfi átmenőtáborból, már e hó folyamán szabadon engedtek 8 főt, júniusban és júliusban 1-1 főt. Július 14-én engedték el Gratz Gusztávot; az ő távozása után pedig még 2 foglyot augusztusban.³² A fogolytársak tudni vélték, hogy az ilyen szabadon bocsátások bizonyos összekötetéseknek, befolyásos személyek közbenjárásának voltak köszönhetőek.³³ Nem tudni, hogy Gratzot kinek a valószínű közbenjárására engedték szabadon – annak kikötésével, hogy egyelőre nem térhet vissza Magyarországra. Elfogadták Karl Hubner nevű vejének (aki nemzetiszocialista párttag volt és Bécs közelében élt) felelősségvállalását aziránt, hogy hozzájuk költözve nem fogja elhagyni lakhelyét.³⁴ Bár néhány foglyot kivételesen szabadon engedtek, a magyar politikai foglyok száma újabb csoportok érkezésével tovább növekedett. A „Horthy-puccs” 1944. októberi megghiúsítása után érkeztek Mauthausenbe a leginkább prominens rabok, ők azonban egészen elkülönített őrizetben részesültek.³⁵

Gratz tehát leánya családjánál, Sulzban tartózkodott³⁶ a háború végéig, mi alatt fogolycsoportjának olyan tagjai, mint pártjának vezére, a liberális Rassay, vagy a szociáldemokrata Peyer, a kisgazdapárti Szentiványi, vagy egyéb olyan

28 *Szita Szabolcs*: Magyarok az SS ausztriai lágerbirodalmában. Bp. 2000. 63.

29 *Rátkai Károly*: A két torony. Magyar politikusok Mauthausenben. Bp. 1945.; *Parragi György*: Mauthausen. Bp. 1945.

30 *Millok Sándor*: A kínok útja. (Budapesttől – Mauthausenig.) Bp. 1945.

31 Gratz emlékiratai, 399.

32 *Szita Sz.*: i. m. 63.

33 I. h., és *Rátkai K.*: i. m. 122.

34 Gratz emlékiratai, 427–428.

35 Az ún. Bunkerbau celláiban, mint pl. ifj. Horthy Miklós, a „kiugrási iroda” vezetője, Kállay Miklós volt miniszterelnök stb.

36 Alice Hubner-Gratz, Sulz im Wienerwald. – Sulz Nagy-Bécs 24. kerületéhez (Mödling) tartozott, a főváros és a környező helységek hozzácsatolásával 1938. okt. 15-én létrehozott „Reichsgau Gross-Wien” közigazgatási beosztása szerint.

jeles személyiségek, mint Andorka Rudolf tábornok, Mauthausen foglyai maradtak a tábor 1945. május 5-i amerikai felszabadításáig.

A Sulzban tartózkodó Gratz számára a Magyarországról nyugatra tóduló menekültáradat 1945. március vége felé már ott is megfigyelhető szomorú látványa azt jelentette, hogy a háború, amelyről mindig az volt a véleménye, hogy a németek nem nyerhetik meg, most már az 1938-ban bekebelezett Ausztria felől is eléri a német birodalmat. Látva a menekültek között a sok-sok hazai „népinémetet” is, nemcsak Nyugat-Magyarországról, Sopron és Szombathely vidékéről, hanem Tolnából, Baranyából is, arról győződhetett meg, hogy mennyire tragikusan igazolódik meg nem hallgatott figyelmeztetése a szerencsétlen félrevezetettekhez: mindenüket el fogják veszíteni, ha hallgatnak a nemzetiszocialista Németország csábító szavára, s ráállnak arra, hogy a német birodalom „ötödik hadoszlopa” legyenek Magyarországon.³⁷

Budapestre hazatérve Gratz vegyes érzelmekkel fogadta a hazai állapotokat.³⁸ Személyes inzultusként érte, hogy 1945 augusztusában egy valutaspekulánsok begyűjtésére rendezett tömegmértű razzia során őt is lefoglalták az utcán, s két napig étlen-szomjan fogva tartották a Mosonyi utcában, míg végre hajlandók voltak foglalkozni vele, s miután igazolni tudta magát, elengedték. Személyes szabadságának durva megsértése miatt, mely rossz fényt vet a demokratikus rendőrségre, levélben tett panaszt dálnoki Miklós Bélánál, az ideiglenes magyar nemzeti kormány miniszterelnökénél.³⁹

1945. október 14-én Basch Ferenc ügyében beidézték az államrendőrség budapesti főkapitányságának politikai rendészeti osztályára. A nyugatra menekült magyarországi német „népcsoportvezető” ellen, miután amerikai letartóztatói kiszolgáltatták, Budapesten háborús és népellenes bűnökkel vádolva népbírósi eljárás indult. Gratz a felvett nyomozati tanúvallomási jegyzőkönyv szerint érdektelennek nyilvánította magát Baschhoz való viszonyát illetően, s indulatmentesen mondotta el ismereteit és véleményét Basch szerepéről és mozgalmáról, amelyet mindig helytelenített, károsnak tartott és küzdött is ellene, amíg módjában állt. Ám e mozgalom annak ellenére, hogy a várható következményekre annak idején nyomatékosan figyelmeztetett, a németbirodalmi politika eszközévé vált. Basch perének 1946. januári főtárgyalására Gratz, bár tanúként meg volt idézve, nem ment el; a nyomozati fázisban az államrendőrségen tett fenti tanúvallomását olvasták ott fel, s Basch erre reagált, úgy védelmezve Gratzétól eltérő felfogását, hogy ugyanakkor tisztelettel látsszék adózni ellenfelének.⁴⁰

37 Gratz emlékiratai, 440.

38 *Szegedy-Maszák Aladár*: Az ember ősszel visszanez... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból. 2. Bp. 1996. (Extra Hungariam) 57.

39 *Kozáry Andrea*: Gratz Gusztáv és az újjászerveződő magyar rendőrség 1945 nyarán. Társadalmi Szemle 1997. 7. sz. 79–86.

40 *Tilkovszky Loránt*: Vád, védelem, valóság. Basch Ferenc a népbírósi előtt. Századok 1996. 1393–1450. – Gratzról: 1399., 1408–1409., 1417–1418., 1420., 1422.

Gratz emlékiratai a Budapestre történt hazatérése utáni dolgokra már nem térnek ki, így a Basch-perre s a magyarországi németek meginduló kitelepítésére sem. Korábbi utalásai azonban megdöbbenő éleslátással jósolják meg, hogy mihelyt Németország nem lesz abban a helyzetben, hogy törődjék a magyarországi németekkel, a fellángoló magyar nacionalizmus – mint már javában tervezik Gratzcal vitában álló befolyásos személyiségek –, az első adandó alkalommal a németek kitelepítésével fogja megtorolni a „népinémet” mozgalomban, mindenekelőtt annak vezetőségében kifejeződésre jutott hűtlenséget a magyar hazához.⁴¹

II.

Beszélgetés Mületerrel

[a budapest–bécsi vonaton, 1944. április 14-én éjjel]

Alkonyatkor kezdődött a hosszú beszélgetés a vonaton, a zsúfolt szakaszban, röviddel azután, hogy elhagytuk Komáromot, és csak akkor lett vége, amikor Mületer elővette óráját, és annak számlapját zseblámpájával megvilágítva, meghökkenően jegyezte meg, hogy már fél tizenkettő.⁴² A beszélgetés folyamán igen nyíltan fejeztem ki magam. Felhasználtam az alkalmat, hogy előadjam, amit szándékomban volt mondani egy kihallgatáskor, s amelyre elhurcolásom óta készültem.

A beszélgetés azzal kezdődött, hogy Mületer úr az egyik csípős megjegyzésével szememre hányta állítólagos ellenséges érzületem a németekkel és a német birodalommal szemben. Védekeztem ez ellen, és arra utaltam, hogy végtére is hét unokám van, akik német állampolgárok. Már csak ezért is távol kell álljon tőlem, hogy valami mást kívánjak, mint azt, hogy hazájuk szerencsés legyen, s biztos külső kereteket adjon életükhöz. Ezenfelül magam is német származású vagyok, s azt sohasem titkoltam. Neveltetésem német volt, s műveltségem túlnyomórészt német forrásokból ered. De egész politikai múltam is ellentmond a nekem tett szemrehányásnak, mert én mindig exponált németbarát voltam Magyarországon, s ez nem is lehetett másként, tekintettel szoros kötődésemmre a magyarországi németekhez. Azonban az, hogy én német származású vagyok és ragaszkodom német kultúrámhöz, természetesen nem akadályoz abban, hogy politikailag teljesen magyarnak érezzem magam, s hogy én e szülőhazám érdekeit inkább viseljem szívemen, mint a német birodalom érdekeit. Ha ezek összeütközésbe kerülnek, úgy fenntartás nélkül Magyarország érdekeinek adom az elsőbbséget.

Mületer nem akarta megérteni, hogyan vallhatja magát valaki egyidejűleg németnek és magyarnak. Véleménye szerint csak vagy egyik, vagy másik lehet. Azt válaszoltam, hogy ez hibás felfogás. Mint ahogy ugyanazon szeretettel és hűséggel lehet lenni az apához és az anyához, hasonlóképp lehet hűnek lenni a néphez, amelyből származik, s ahhoz a néphez, amellyel együtt él, s amely nemzet részének érzi magát. A köteles hűség az egyikhez és a másikhoz, különböző síkokon mozog, úgy, hogy e két kötelességnek nem

⁴¹ Gratz emlékiratai, 365.

⁴² Az ápr. eleje óta előfordult angolszász légitámadásokra való tekintettel a vonat elsötétített kocsikkal közlekedett.

kell egymással ellentmondásba kerülnie. Tudom, hogy ezt Németországban nem akarják, vagy nem is tudják megérteni. Rólunk, magyarországi németekről gúnyosan azt mondják, hogy „egy nép két lélekkel”. Mi, német származású magyarok, büszkék vagyunk erre az érzületre. Ez példaadó lehet mindazon országok számára, amelyekben különböző származású és különböző anyanyelvű népcsoportok élnek együtt. E példa követésében van a nemzetiségi kérdés egyetlen lehetséges békés megoldása. Ez kínálja a legjobb utat a nemzetiségi viszályok kiküszöbölésére ezekben az országokban. Mindenütt, ahol meg van oldva ez a tüskés kérdés, ezen az alapon történt. A svájci német is egy „kétlelkű nép” fia. Kultúráját tekintve ő is német, de mint állampolgár, egyes-egyedül svájci. Éppúgy a magyarországi német, aki kultúrája szerint német, a maga állampolgári mivoltában azonban szívvel-lélekkel magyar.

Mi, akik e szellem örökösének érezzük magunkat, magától értetődően konfliktusba kellett hogy kerüljünk azokkal, akik a magyarországi németiséget erről az útról letéríteni és idegen érdekek szolgálatába állítani akarták. Aki, mint én, katasztrófának tekintettem a magyarországi németiség számára, ha eltér e bölcs nézetektől, kötelességemnek tartottam, hogy ettől óvjak, és arra utaljak, hogy jobb volna, ha a mi magyarországi német népünk hű maradna atyái példájához. Atyai nagyapám például egy sor költeményt hagyott hátra, s ha az egyikben Németország iránti vágyakozásról szólt, a másikban Hunyadinak a törökök feletti győzelmét ünnepelte, és más, a magyar nemzetnek drága emlékeket.⁴³ Ebben a szellemben működött atyám is, s ebben a szellemben nevelkedtem magam is.⁴⁴ Én is ügyeltem arra, hogy gyermekeim számára a német kultúra úgyszintén ne legyen idegen. E célért súlyos áldozatot is hoztam. Mikor Mületer erre valamiféle gúnyos megjegyzést tett, így válaszoltam neki: „Igen, határozottan állítom, hogy ezért súlyos áldozatot hoztam. Ezt én jobban tudom, mint Ön, s nem mondanám, ha nem volna igaz. Amikor 1921-ben feladtam állásomat mint bécsi magyar követ, és tevékenységemet Magyarországra helyeztem át,⁴⁵ családomat még több mint tíz évig Bécsben hagytam, és a Budapest és Bécs közti hetenkénti ingázás fáradalmait, s családomtól távol a budapesti magános lét nehézségeit csak azért vállaltam, hogy leányaim⁴⁶ német intézetben fejehessék be iskoláikat. De a tulajdonképpeni áldozat, amit ez számomra jelentett, csak ezután következett: leányaim ugyanis Bécsben mentek férjhez, s ezáltal számomra – különösen azóta, hogy a jelenlegi háború kitört – olyan helyzet keletkezett, amelyben gyermekeimet és unokáimat már alig láthattam. Ezáltal semmivé vált az a nagy vágyam, hogy életem alkonyát az ő körükben tölthessem.”

Amikor Mületer szememre hányta, hogy nem minden magyarországi német mutatkozott oly részvétlennek Németországgal szemben a mostani harcában, mint én, ezt

43 Mathias Gratz (1801–1867), pozsonyi borkereskedő család fia volt, aki a közeli nyugat-magyarországi Miklósfalván (Nickelsdorf) lett tanító, miután körülményei nem tették lehetővé, hogy Németországban végezze tanulmányait.

44 Atyja, Moritz Gratz (1844–1907), evangélikus lelkész. Pályája során a Szepeességben (Gölnicbányán), majd Erdélyben (Besztercebányán, azután pedig Kolozsváron) működött. Fia, Gusztáv, a Szepeességben (Gölnicbányán) született (anyja Emma Dax), és középiskolai tanulmányait is szepesi szász környezetben, Iglón kezdte, de már az erdélyi szász Besztercén, majd a magyar Kolozsváron folytatta. A jogot Kolozsváron és Budapesten végezte.

45 1919. okt. 7-től 1921. jan. 16-ig volt bécsi magyar követ; másnap, 17-én nevezték ki külügyminiszterré az első Teleki-kormányban. Ápr. 12-i lemondásáig a nemzeti kisebbségek tárca nélküli minisztere is volt, febr. 26. óta.

46 Három leánya volt.

mondtam neki: „Az nem részvétlenség, ha én talán némileg másként képzelem el a németiség boldog jövőjét kint a birodalomban, mint a mai németiség. Bizonyosan vannak magyarországi németek, akik a németországi nemzetiszocializmussal inkább azonosulnak, mint én. Amíg e szimpátiák csak akadémikus jellegűek, addig nem kifogásolhatók. De ha ez szakítás formájában történik azzal a régi tradícióval, miszerint a magyarországi németeknek csak magyar hazájukkal szemben vannak politikai kötelezettségeik, az sajnálatos eltévelyedés. Magát Bleyer Jakobot is, akit annak idején Németországban példakép gyanánt ünnepeltek, mint néptudatos [*volksbewusst*] külföldi németet, ez a szellem hatotta át. Ha nem ez lett volna a helyzet, úgy ő valószínűleg nem érezte volna magát arra indítottnak, hogy a leghatározottabban küzdjön Nyugat-Magyarország németlakta területei – a mai Burgenland – Magyarországtól elcsatolása és a német lakosságú szomszédállamhoz⁴⁷ tagosítása ellen. Akkor ő azt a kijelentést sem tette volna Berlinben, ottani barátai előtt, amit tőle magától így hallottam: „Ha – mitől Isten óvjon – valaha is konfliktus támadna Magyarország és Németország között, úgy én teljes lélekkel a magyar oldalon állnék, és úgy vélem, hogy az egész magyarországi németiség ilyen magatartást tanúsítana”. Ő bizonyára elszánt ellenfele lett volna a gondolatnak, hogy a magyarországi németiség amellelt, hogy szilárdan ragaszkodik a maga német nyelvéhez és kultúrájához, arra is vállalkozzék, hogy Németország „ötödik hadoszlopa” legyen Magyarországon.⁴⁸ Ez egyébként nem is lett volna szükséges, tekintettel Magyarország hagyományosan németbarát beállítottságára. A népinémet [*volksdeutsch*] mozgalom tulajdonképpen inkább ártott Magyarországi németbarátságának, mint használt.

A beszélgetés ezután még egy ideig a magyarországi németiség politikai magatartása körül mozgott. Utaltam arra, hogy én annak idején, 1906-ban, a szász képviselőcsoport – tehát egy német kisebbség – tagjaként kerültem a magyar parlamentbe, és szász képviselő maradtam egészen a magyar parlamentből 1917-ben történt kiválásomig.⁴⁹ Ez akkori bizonyos áldozatkészséget követelt. Emlékszem, hogy akkor, amikor először fogadtam el szász képviselői mandátumot, néhány barátom megütközött ezen, és úgy vélte, hogy ezzel eljátszottam egész politikai jövőmet. A magyarországi németiség megtartása érdekében számos kemény csatát kellett akkoriban vívni, így különösen az Apponyi-féle népkiskolai törvény ellen, amellyel szemben német részről senki sem foglalt állást oly élesen, mint én. Mint szász képviselő, saját tapasztalatból ismertem meg a magyarországi német kisebbség létszükségleteit, olyan kiváló szász kisebbségi politikusok oldalán, mint Friedrich Teutsch, Karl Wolff, Arz von Straussenburg, Wilhelm Melzer. Olyan, a németiségüket nyomatékosan és megalkuvás nélkül hangsúlyozó, és a magyar állammal szem-

47 Ti. Ausztriához.

48 Bleyer Jakab németországi megítélése kezdetben – éppen a németek lakta Nyugat-Magyarország (Deutsch-Westungarn) átszatolása elleni állásfoglalása és erőfeszítései miatt – valójában egyáltalán nem volt kedvező. Ez akkor változott meg, amikor a trianoni Magyarország német kisebbsége jogainak védelmében kifejtett nagy munkája során németországi körökkel szorosabb együttműködést vett fel. Ebben mutatkoztak mozzanatok, amelyekkel az őt nagyra becsülő és támogató Gratz sem értett egyet, s ezeket Magyarország a két háború között c. idézett művében bírálta is, de Bleyer patriotizmusában nem kételkedett (200–203.). – E kérdésre, valamint Bleyer és Basch viszonyára vonatkozóan ld. *Tilkovszky Loránt: A Bleyer-portré problematikus vonásai. Történelmi Szemle* 1993. 259–277.

49 Kiválása a magyar törvényhozásból azzal kapcsolatos, hogy a Monarchia közös külügyminisztériumában (Bécs, Ballhausplatz) a gazdasági és kereskedelempolitikai osztály vezetője lett 1917. febr. 25-től (jún. 15-ig, majd szept. 17-től 1919. jan. 14-ig). Közben az Esterházy-féle rövid életű magyar kormány pénzügyminisztere volt 1917. jún. 15–szept. 16. között.

ben élesebb hangnemet használó szász politikusokkal voltam akkor szoros baráti viszonyban, mint Lutz Korodi és Karl Lurtz.⁵⁰ Sorsuk rendkívül tanulságos volt számomra. Az egyik kénytelen volt emigrálni a német birodalomba,⁵¹ a másik egy kevésbé tisztos békét kötött a magyar kormánnyal, jövedelmező jegyzői állás elfogadása által. Bebizonyosodott, hogy az az út, amelyre léptek, nemcsak önmaguk számára volt járhatatlan, hanem a magyarországi német nép számára is hátrányos volt, mert egy élesebb német-nemzeti irányzat feltűnése a szászok körében a bánáti német népiskolák magyarosításának felgyorsításához vezetett, egészen eltekintve attól, hogy annak – egy bizonyos, bár csak közvetett – szerepe volt a magyarországi német szülők gyermekei német nyelvű oktatására rendkívül veszedelmes Apponyi-féle népiskolai törvény meghozatalában is.

Ezek a tapasztalataim – folytattam – megmagyarázzák azt az ellentétet is, amelybe én később a magyarországi német kisebbség úgynevezett népinémet elemeivel jutottam. Olyan ellentét ez, amely még ma is fennáll, és amely lehetséges, hogy egyik oka a német részről velem szemben táplált bizalmatlanságnak. Mint ismeretes, 1925-ben Bleyerrel együtt és az akkori miniszterelnökkel, Bethlen gróffal egyetértésben megalapítottam a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületet.⁵² Aki ismeri a tevékenységemet e minőségben, az nem juthat arra a gondolatra, hogy a németiség iránt ellenséges érzületet vessen szememre. Erről a tevékenységemről egy könyvecskét is megjelentettem.⁵³

Mületer itt közbevágott: „Mikor jelent az meg? Bizonyára a legutóbbi időben.”

Nem – válaszoltam –, az már 1938-ban megjelent, tehát mielőtt a magyarországi németiségen belüli harc a „népinémet” irányzat győzelmével befejeződött. Azonfelül olyan beszédek tartalmaz, amelyeket 1925 óta évről évre tartottam,⁵⁴ úgyhogy senki sem állíthatja, hogy nézeteimet csak a nemzetiszocialista mozgalom németországi felemelkedése óta alakítottam így. Az volt, s ma is az a meggyőződése, hogy a magyarországi németiség legjobban a magyarsággal való jó egyetértés fenntartása révén érvényesítheti érdekeit; eddig is ennek köszönhette a maga megkülönböztetett helyzetét Magyarországon. A németek a leghatékosabb parasztok Magyarországon, szabad az út számukra az államban a legmagasabb állásokig.

Mületer: „Igen, de a németiségüktől való megválás árán”.

Én: „Nem, hanem azon alapelv elismerése árán, hogy ragaszkodhatnak német kultúrájukhoz, de egyesíteniük kell feltétlenül hűséggel a magyar államhoz. A magyarországi német a magyar politikában semmiféle más érdekeket nem képviselhet, mint magyart. A német birodalom érdekeit sem. Az államjog fölötté áll a népjog, mégpedig minde-

50 Gratz és erdélyi szász kisebbségi politikustársai tevékenységét és annak irányzatait az első világháború előestéjén ld. *Günter Schödl* Minderheit und deutsche Nation am Vorabend des ersten Weltkrieges című fejezetében, az általa szerkesztett impozáns *Deutsche Geschichte im Osten Europas* c. kötetben (Berlin, 1995.), 392–454.

51 Lutz Korodi brassói szász képviselő 1901–1903 közt volt tagja a magyar parlamentnek. Egy éles hangú cikke miatt elítélték. Ezután Berlinbe emigrált.

52 Az alakuló közgyűlés az előző évben, 1924. aug. 3-án volt. Az egyesület elnöke Gratz, ügyvezető alelnöke Bleyer lett.

53 *Gustav Gratz*: *Deutschungarische Probleme*. Bp. 1938. – Az emlékiratai 327–328. lapján írottak szerint azért látta szükségét a megjelentetésének, hogy az ellenfelei részéről neki tulajdonított nézeteket (összefüggésben e tanulmányunk 12. jegyzetében hivatkozott denunciatív összeállítással) megnyilatkozásai hiteles szövegével cáfolhassa meg.

54 Ti. az egyesület évi közgyűlésein.

nütt, és nem csak a birodalom határain belül, mint, úgy látszik, Németországban hiszik, míg annak határain kívül az ellenkezőjét akarják elismertetni, minthogy az felel meg a német érdekeknek. Hogy a magyarországi németiség ragaszkodott ehhez a szellemhez, annak lényeges része volt abban, hogy Magyarország mindig erősen a német kultúra befolyása alatt állt. Aligha lett volna ez az eset, ha a magyarsággal oly idegenül és ellenségesen szemben állt volna, mint a szlávok. A magyarországi németiség múltjának a tanulmányozása is, összefüggésben a már említett személyes élményeimmel, arra tanított engem, hogy minden letérés a magyarsággal való egyetértés útjáról, szerencsétlenséget hoz az egész magyarországi németiségre. Magyarország politikai fejlődése folyamán olykor sajnálatos módon beavatkozásokra került sor egyes német népcsoportok öröklött, a modern államfogalmakkal azonban nem mindig összeegyeztethető régi előjogaiba.⁵⁵ Ezekre azután az általuk érintett németek a magyarsággal, illetve parlamentjével és kormányával szemben ellenséges állásfoglalással élesen reagáltak. Azután mindig kitűnt, hogy ha ilyen konfliktusokra került sor, a magyarságnak mindig hatékonyabb fegyverek álltak rendelkezésére, mint a magyarországi németiségnek. Végül meg kellett győződni arról, hogy a kár, amit a németiség a maga kulturális birtokállományába történt egyes beavatkozások révén elszenvedett, csak megnagyobbodott, ha engedte magát ezáltal beleszoríttatni egy ellenséges magatartásba a magyarsággal szemben. A vége mindig vereség volt, az ellenállás siralmas abbamaradása formájában, tehát egy feltétel nélküli kaptuláció.”

E megfontolás alapján a magyarországi németiség élén én mindig azt az álláspontot képviseltem, hogy mindazt, ami a német nyelv és kultúra megtartásához szükséges, céltudatos határozottsággal kell követelni, de eközben nem szabad túlmenni azokon a határon, amelyek átlépése esetén tartós zavar léphet fel a magyarság és a magyarországi németiség közti jó egyetértésben. Ezzel szemben az úgynevezett népinémet csoport azt az álláspontot foglalta el, hogy nem kell oly szerénynek lenni, és a magyarországi németiség nemzeti haladásáért való harcban a magyarsággal való jó viszony fenntartására való ilyen tekinteteknek nem szabad túlságos befolyást engedni, hanem a külső segítségre támaszkodva, amelyet a német kisebbség az ez időben hatalmasan feltörekvő Németországtól joggal elvárhat, magasabb célkitűzéseket kell tenni, hetykén és szabadon. Így a magyar kormánytól sok minden kicsikarható a németiség javára, amit az eddig nem volt hajlandó megengedni. Az én nézetem, amelyet ma is vallok, az, hogy külföldi segítség igénybevétele a magyarországi németiség részéről, még ha átmenetileg némi sikerre is vezet, sohasem aggálytalan. Politikai eredmény csak akkor biztos, ha azt saját erőből érik el, és ha ez az erő arra is kiterjed, hogy azt megtartsa. Akkor is, ha valakinek semmi kétsége sincs aziránt, hogy Németország sikeresen fog kikerülni ebből a jelenlegi háborúból, gondolnia kell arra az eshetőségre, hogy a háború után nem akarja vagy nem tudja az fenntartani ez idő szerinti uralkodó befolyását Magyarországra, és akkor sor kerülhet arra, hogy a „népinémet” mozgalom által fejbekölíntott magyar nacionalizmus bosszút fog állni a magyarországi németiségen a szemére hányt hűtlenségéért. Ismerek befolyásos személyiségeket, akik már ma arra gondolnak, hogy az első adandó alkalommal, amikor Németország nem lesz képes, vagy más, fontosabb érdekei kedvéért nem lesz hajlandó arra, hogy pártját fogja a magyarországi németiségnek, a „svábokra” is kiterjesztik a fennálló zsidó-

⁵⁵ Így az erdélyi szász közösség, a „szász nemzeti egyetem” ősi privilégiumokkal biztosított autonómiáját ért támadások, az önálló Szászföld betagolása a magyar vármegyékbe stb.

törvényeket, vagy végbeviszik a magyarországi németek kitelepítését a német birodalomba. Nekem az utóbbi időben számos heves vitám volt e fajta tervekkel szemben.

Helyes vagy nem helyes az én álláspontom – ezt majd a jövő fejleményei fogják eldönteni –, az mégis bizonyos, hogy engem a „népinémet” csoporttal szembeni magatartásban semmi más nem vezet, mint a magyarországi németiség nézetem szerint létfontosságú érdekeire való tekintet. Amint ez az álláspont alulmaradt, és a „népinémet” mozgalom a második Imrédy-kabinet megalakulása idején német nyomásra felülkerekedett, visszavonultam a német kisebbség politikai törekvéseiben való részvételtől. Azt hiszem, hogy abban az írásomban, amellyel, mint a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület elnöke, letettem tisztségemet,⁵⁶ távozásom egyik okaként nyomatékosan említettem, hogy én mindig a Magyarország és Németország közti barátság politikáját képviseltem, és fájdalmasan kell hogy érintsen, hogy a „népinémet” mozgalommal szembeni magatartásom révén németellenesség gyanújába kerülök. Ezután távol tartottam magam minden kísérlettől, hogy a „népinémet” mozgalomnak – miután az sikerre jutott – nehézségeket okozzak, vagy azt nyilvánosan támadjam.⁵⁷ Amikor engem megkerestek, hogy közreműködjem egy új német napilap megalapításában, a „népinémet” irányzat elleni harcban, különösen az ezen újsághoz szükséges pénzeszköz előteremtése révén – ami csak egy szavamba került volna, hiszen a bankkegyesülés a tőle kért támogatást az én pártoló véleményemtől tette függővé – ezt a megkeresést határozottan elutasítottam.⁵⁸ Azon a nézeten voltam, hogy a „népinémet” irányzatnak, ha már egyszer elsőbbséget kapott, meg kell adni az esélyt arra, hogy megmutassa, milyen tartós eredményeket tud elérni a magyarországi németiség számára, ama hátrányok előidézése nélkül, amelyekről, úgy vélttem, félni kell. Hibának tartottam volna, ha bármiféle nehézséget okozok a „népinémet” mozgalomnak, melynek vezetői azután ezzel magyarázhatnák balsikerüket. – A magyarországi németiséggel való szoros kapcsolatomban és azon körülmény folytán, hogy én abból a 38 évből, amit a magyar politikában töltöttem, mintegy 25 évig ezen érdekek szolgálatában álltam, nézetem szerint nem érdemeltem, hogy éppen német részről letartóztatásnak, bezárjanak, és úgy bánjanak velem, mint egy bűnözővel. Megvallom, hogy ez elkésérít, és hálátlanságnak érzem.

Műleter azzal indokolta a németek eljárását Magyarországra történt bevonulásukkal kapcsolatban, hogy a hadszíntér közelebb kerülése folytán előállt helyzet rendkívüli rendszabályokat tett szükségessé. Magyarország teljesítményeivel német részről nem voltak elégedettek. Mi nem eléggé komolyan viseltük a háborút. A magyar ipar teljesítményei teljesen elégtelenek voltak Németország hadfelszerelése számára. A közlekedés lebonyolításában is hiányosságok voltak. Mindez abszolút szükségesnek mutatta Magyarország megszállását.

Én azt mondtam, megértem, ha a német birodalom, tekintettel a hadszíntér közelebb kerülésére, a magyar segítség jobb működésében érdekelt. Tudom, hogy a magyar kormány is el volt erre szánva, és bizonyára teljesített volna minden ésszerű kívánságot. A Magyarországra való erőszakos bevonulással és fővárosának katonai megszállásával

56 1938. dec. 4-én hozta nyilvánosságra.

57 Teljesen távol tartotta magát az ún. hűségmozgalomtól is, amely a második világháború idején a magyarországi németiségnek a Volksbunddal és az általa propagált SS-toborzásokkal szembe forduló részét próbálta szervezni. A hűségmozgalomról sem emlékirataiban, sem az e korszak történetéről írt művében nem tesz még említést sem.

58 Gratz megkeresése e lapalapítási kísérlettel kapcsolatban más forrásokból egyelőre nem ismeretes.

azonban véleményem szerint túl messzire mentek. Ez olyan reakciót fog kelteni, amely a Magyarország és Németország közötti viszonyt nem fogja bensőségebbé tenni, hanem ellenkezőleg, tartósan meg fogja mérgezni. A német birodalom nem állíthatja, hogy sok barátja van a világon. Magyarország azon kevés ország közé tartozott, amely mindig barátságot táplált Németország iránt. Nem sok elismerést kapott ezért Németországban. Úgy tűnt, hogy a németek 80 milliós nagy birodalma teljesen semmibe veheti a kis Magyarország barátságának értékét. Nem hiszem, hogy ez helyes volt. Mindenesetre Németországban el lehetnek készülve arra, hogy most a magyarországi németbarátság generációkra el lesz temetve. Az a megerőszkolás, amit a március 19-i bevonulás jelentett, tartós és mély nyomokat fog hagyni Magyarországon. „Ma délután Ön a magyarok udvariatságára és nem készséges voltára panaszkodott – tettem hozzá. – Magam is megfigyeltem, hogy Önök közül valaki, aki arra kért egy vasúti alkalmazottat, hogy hozzon neki a hálókocsból egy üveg sört, azt a választ kapta, hogy maga is odamehet! Most nem tudom, hogy az utóbbi időben hogyan alakult a hangulat Budapesten, mert börtönben voltam. De azt hiszem, hogy az, amit Ön a magyarok udvariatsága gyanánt jegyzett meg, semmi más, mint a rosszkedv kifejeződése amiatt, ami március 19-én történt. S azon nem is csodálkozom. Bevallom Önnek, hogy én is, aki mindig németbarát voltam és a németységhez közel álltam, három hét óta súlyos belső küzdelmeken megyek keresztül, amelyek németbarátságomat erősen próbára teszik. Azt hiszem, hogy e hangulatot át fogom vészteni, de azt, hogy bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek, még soha nem imádkoztam annyira bensőségesen, mint azóta. De a megbocsájtásig még mindig nem jutottam el egészen.”

Mületer azt válaszolta, hogy Magyarország megszállása éppenséggel elkerülhetetlen volt, mire én ezt mondtam: „Ha valóban az volt, akkor annak hátrányait is számításba kell venni, s ezek közé tartozik bizonyára a Magyarország és Németország közötti jó viszony tartós megzavarása is.”

A magyarországi németellenes hangokat Mületer „liberalisztikus” és zsidó befolyásoknak tulajdonította. Én azt mondtam, hogy a zsidókérdést egyelőre ki akarom hagyni a játékból; nézeteimet arról is kész vagyok közölni, de nem vagyok abban a helyzetben, hogy minden kérdésben káros zsidó befolyást lássak, s arra a végkövetkeztetésre jussak, hogy „mindenben a zsidó a vétkes”, s ezzel elintéztetnek tartsam a vitát. Ami „liberalisztikus” felfogásomat illeti, én nem azért vagyok liberális, mert nem akarom a zsidókat bántani, hanem azért nem akarom bántani a zsidókat, mert én liberális vagyok. A magyar iparral való régi kapcsolatomban semmi köze zsidóbarátságomhoz, hanem egyszerűen az ipar iránti benső vonzalmam következménye, amikor a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének lettem az igazgatója.⁵⁹ Liberalizmusom világnézet kérdése, amit részint elődeimtől örököltem, s arra engem főként az én toleráns atyám nevelt. De az a tevékenységem is, amelyet a magyarországi német kisebbség élén folytattam, liberális szellemmel telített politikára kellett hogy késztessem automatikusan. Nekem e kisebbség érdekei képviselőjeként mindegyre a nemzeti és egyéb türelmetlenség ellen kellett küzdenem. Mindig küzdenem kellett azon államjog ellen, amely polgárait különbözőképpen kezeli, aszerint, hogy milyen származásúak, mi az anyanyelvük, milyen templomot látogatnak, vagy milyen politikai meggyőződést vallanak. Én a magyar politikában nem követhettem mást, mint liberális szellemű politikát, mert minden más politika az adott helyzetben kétségtelenül szélsőségebb nacionalista és magyar sovinizta lett volna, és a

59 1912-ben lett a GYOSZ ügyvezető igazgatója.

magyarországi németiség állományát komolyan veszélyeztette volna. A német kisebbség érdekeinek védelme Magyarországon mindig össze volt kötve egy liberális politika követelményével. A magyar sovinizmussal mindig csak magyar liberalizmust lehetett szembeállítani. Ha nekem a totalitás alapelvein nyugvó német kormányrendszer Magyarországra átültetése iránt súlyos aggályaim voltak, és e gondolat ellen, mint szememre hányják, mindig harcoltam, az szintén az én liberális alapfelfogással függ össze, de azon törekvéssel is, hogy a német kisebbség érdekeit megóvjam. Aki Magyarországot csak bizonyos mértékig is ismeri, a legkevésbé sem kételkedhetik abban, hogy egy totális kormányrendszer csak hipernacionális magyar irányzatot követhet Magyarországon, mihelyt abba a helyzetbe kerül, hogy minden külső nyomástól szabadon vonhat le ebből a meggyőződésből minden konzekvenciát.

Egy ilyen intoleráns, extrém magyar-nemzeti irányzat egész bizonyosan hátrányos lenne a magyarországi németiségre. De az általános magyar érdekek szempontjából is hibás lenne az ilyen politika. Egy nagyszámú és hatalmas nép merheti talán a nemzet minden erejét maradéktalanul összeforrasztani egyetlen, egységes erővé, s ezzel olyan erőssé válni, hogy teljességgel megtámadhatatlan lesz, vagy egy nemzetközi konfliktus esetén biztosan győz. Ezzel szemben egy szám szerint kis nép, ha minden erejét összefogja is, és kormánya kezébe adja azok kihasználását, nem számíthat ilyen előnyre. Ellenkezőleg, ami nagy nemzetnél az erőssé válás útja, csekélyebb számú nemzetnél a gyengeség egy elemévé lesz: a totalitás alapelvein történő szervezés ugyanis a számszerűleg kis népek számára azt a veszélyt kelti, hogy a hatalmasabb ellenfélnek, amellyel totalitárius politika követése esetén sem lehetne semmi azonos erejűt szembeállítani, csupán a kormányhatalmat kell birtokba venni, hogy az országot egészen és teljesen hatalmába kerítse. Sohasem ártottam bele magam abba a kérdésbe, hogy milyen politikát folytasson Németország odahaza. Nem tartom magam arra illetékesnek. Ezzel szemben jogomnak és kötelességemnek tartom, hogy állást foglaljak azon törekvések ellen, amelyek egy totalitárius rendszer létesítésére irányulnak Magyarországon. Ha Németországnak sikerül ellenállás nélkül, egységes állami akarat formálása révén felülmúlni minden ellenfelét, és ezúton biztosítania magának az európai országok rangsorában nézete szerint neki járó magasabb helyet, úgy az olyan politika, amelytől – ha célt ér – nem lehet elvitatni a nagyságot. Ha azonban Magyarország, amelynek minden erejének összefogása esetén sincs semmi kilátása arra, hogy egyedül és saját erejéből oly erőssé legyen, hogy minden ellenségével szemben fölényben legyen, próbálná meg ugyanezt, úgy ezzel csak saját bukását segítené elő.

A beszélgetés most arra a kérdésre terelődött, hogy mi a nézetem a háborúról, és különösen arról, ki fogja azt megnyerni? Körülbelül a következőket válaszoltam:

Nem vagyok próféta, s ezért nem tudom, hogy mit hoz a jövő. Nézetem szerint minden háborút meg lehet nyerni, és el lehet veszíteni. Mi több: a háború minden időpontjában megvan a lehetősége annak, hogy megnyerjék azt, vagy elveszítsék, álljon bár az pillanatnyilag mégoly jól, avagy mégoly rosszul. Csak természetesen az esélyek nem mindig azonosak. A háború eddigi lefolyása azt mutatta, hogy a német véderő ragyogóan uralja a hadvezetés művészetét. E tekintetben talán felette áll ellenfeleinek.⁶⁰ Persze a katonai képesség egyedül nem dönti el a háborút. Az anyagi erőforrások is, amelyek a hadvise-

60 „Tekintettel a hadszíntér közelebb kerültére”, amivel Mületer a megszállás szükségességét elsősorban indokolta, s amely a nagy német katonai erőfeszítések ellenére szakadatlan visszavonulás eredménye volt, Gratz sem gondolhatta komolyan, amit a ragyogó német hadvezetés fölényéről mond.

léshez szükségesek, szerepet játszanak, mégpedig annál nagyobb, minél hosszabban tart egy háború. Én az első világháborúban sok magas rangú német tábornokkal érintkeztem – mondtam –, Ludendorffot személyesen ismertem, és különösen Hoffmann tábornokot hallottam sokat beszélni katonai kérdésekről.⁶¹ Azt a meggyőződést szereztem, hogy Németország egy nagy háborút csak akkor nyerhet meg, ha azt néhány hatalmas csapással előbb be tudja fejezni, mielőtt ellenfelei összeszedik magukat és egyesülni tudnak Németország ellen. Így nyerte meg a háborút 1870–71-ben.⁶² Úgy tűnik azonban, hogy ebben a háborúban ez nem volt lehetséges. Nézetem szerint Németország ezúttal nem tudta a háborút gyorsan befejezni, mert többek közt Anglia is ellenfele volt, ennek gyors és radikális legyőzése német csapatok angliai partraszállását követelte volna meg, ez azonban, annak következtében, hogy a tengeri uralmat Anglia birtokolja és nem Németország, lehetetlen volt. Tehát hosszán tartó háborúval kell számolni, s ilyenkor egyre erősebben lép előtérbe az egy-egy nép számára rendelkezésre álló anyagi eszköz. Ezáltal az egymással szembenálló erők egyenlő mértéke eltolódhat a német birodalom hátrányára. Semmiképpen sem akarom azonban ezzel azt mondani, hogy Németország nem nyerheti meg a háborút. Ez éppúgy lehetséges, mint az ellenkezője. Az esélyek kérdése ez, amelyek természetesen állandóan változnak. Egyszer az egyik, máskor a másik előnyére.

Mületer úgy vélte, hogy túlbecsülöm Anglia szerepét, mert a háborút Angliával szemben Németország már végérvényesen megnyerte, és csak Oroszország képez akadályt a háború befejezése tekintetében. Én azonban nem kerülhettem el, hogy kifejezzem kételyemet eziránt, és hogy kinyilvánítsam véleményemet: a jelenlegi háborút nem lehet felparcellázni, és részletenként megnyerni. Az egységes egészet képez, és csak mintilyet lehet vagy megnyerni, vagy elveszíteni.

Ekkor azután Mületer részletesen fejtegette a háború okait, természetesen az ismert német propagandisztikus beállításban. Németországnak mindig békés szándékai voltak – mondtta. Anglia volt a támadó, hogy nem fogadta el a Hitler által neki felajánlott barátságot, jóllehet érdekeit Németország felemelkedése nem fenyegette. A bombatámadások tekintetében is Anglia járt elől stb. Én okosabbnak tartottam, ha hallgatok ezekről a kérdésekről. Abban a helyzetben, amelyben voltam, nem hozhattam fel érveket Németország háborús felelőssége tekintetében.

Most már Mületer azon politikai tendenciák iránt érdeklődött, amelyeket a magyar Kállay-kormány követett. Azt mondtam, hogy tudomásom szerint feltétlenül tartotta magát a Németországgal való együttthaladáshoz, csupán azt akarta megakadályozni, hogy Magyarországnak a háború végén ne legyen már semmiféle eszköz a kezében ahhoz, hogy saját létérdekeit, ha kell, fegyverrel is védelmezze.⁶³ Ebben Mületer annak beismertését akarta látni, hogy Magyarország Kállay alatt nem a kellő komolysággal és a szükséges odaadással támogatta az európai érdekekért folytatott háborút. Ebben az összefüggésben említettem egy beszélgetést az első világháború idejéből, amelyen kiemelkedő emberek társaságában voltam jelen. Arról folyt ott szó, hogy helyes-e vagy sem, ha az államvezetés a maga döntéseinél számításba veszi annak lehetőségét, hogy a háborút el lehet veszíteni. Akkor a felelet így hangzott: a katonai személyek ne gondoljanak a vereség lehetőségére, a diplomatáknak és a politikusoknak azonban sohasem szabad szem elől

61 Az alábbiakban Erich Ludendorff és Max Hoffmann hadászati nézeteit idézi.

62 Porosz győzelem Sedannál a franciák felett.

63 A Kállay-kormány haza kívánta volna hozni a még szovjet földön lévő katonai alakulatait, hogy a háború végén várható magyar–román konfliktus idején megfelelő katonai erővel rendelkezzenek.

téveszteni ezt a lehetőséget. Ez természetesen a magyar diplomatákra és politikusokra is érvényes.⁶⁴

Szóba került az én monarchista meggyőződéseim kérdése is. Elmagyaráztam, hogy nemcsak azért vagyok monarchista, mert esküvel fogadtam hűséget a törvényes uralkodóháznak,⁶⁵ hanem azért is, mert meggyőződésem szerint a monarchia a legjobb államforma Magyarország számára. Ha nem lettem volna mindig monarchista, úgy azzá lettem volna az utóbbi húsz évben, mert ezek meggyőztek engem arról, hogy egy választott államfő mindig függ attól a klikktől (kotériától), amelyről azt hiszi, hogy neki köszönheti megválasztását.⁶⁶ Nézetem szerint azonban a magyar monarchizmus olyan kérdés, amely Németországot nem kell hogy érdekelje. Az érthető, ha Németországban az osztrák legitimizmust nem nézik szívesen, mert az Ausztriának Németországtól való eloldására törekszik. Magyarországon azonban, amely nem akar a német birodalomba olvadni, és amelyet Németország sem szándékozhat felszippanítani, az a kérdés, hogy Magyarország államfője egy trónöröklésre jogosult király, avagy egy választott államelnök, Németország számára alapjában véve nem fontos. Ezzel Mületer nem akart egyetérteni. Ő úgy vélekedett, hogy a Habsburg-ház magyarországi restaurációja esetén automatikus visszahátas következhet be az „Ostmark”-ban.⁶⁷ Ebben talán igaza is lehet.

Ezután kevésbé jelentős témákról beszélgettünk még, a nemzetiszocializmus szociális törekvéseiről, a nemzetiszocializmus állásfoglalásáról a nagy ipari kartellek ellen – itt Mületer nem tudta tagadni ilyenek létét a Göring-művek, az Acél-szövetség [*Stahlverband*], az I. G. Farbenindustrie stb. formájában –, az áruházak kérdéséről, amelyeket ő „zsidó találmányok”-nak nevezett, ami, nézetem szerint, nem helytálló, mert az első nagy áruházakat – amennyire emlékszem – Franciaországban nem zsidók létesítették; benyomásaimról, amelyeket én karlsbadi tartózkodásom alatt szereztem a nemzetiszocialista rezsimről⁶⁸ stb.

Valahányszor a zsidókérdés felmerült, mindig kitértem annak fejtegetése elől, s azt későbbre halasztottam. A beszélgetés végén mégis magam hoztam azt szóba. Kijelentettem, hogy harcoltam a zsidótörvények ellen, mert világnézetemmel nem egyeztettem össze a magyar állampolgárok vallás vagy osztály szerinti megkülönböztető kezelését. Ismertem zsidókat és zsidó családokat, akik nemcsak intelligenciában, hanem jellem és komoly erkölcsi érzék tekintetében is éppoly magasan álltak, mint a legjobb nem zsidók, akiket ismertem. Másrészt a nem zsidók közt vannak csekély értékű elemek, akik hajszálynyra sem állnak magasabban, mint a hasonló osztályokból való szintén csekély értékű zsidók. A jó Isten nemcsak nemes gyümölcsöt enged teremni, hanem vadalmát is, és nemcsak spárgát, hanem csalánt is, és még sok haszontalan gyomot, és én senkit sem tartok arra hivatottnak, hogy bírónak tegye magát afölött, hogy helyes volt-e Isten terve, vagy éppen erőszakosan megjavítani akarja azt, erőszakos kiirtásával annak, ami neki nem tetszik. Bár elismerem, hogy mindenkinek szabadságában áll saját kertjéből kiirtani a neki haszontalan vagy káros növényt, de mivel itt emberekről van szó, ilyesmihez soha és sem-

64 Gratz ezt az említett egykori beszélgetést nyilván a Kállay-kormány idején az angolszász hatalmak irányában folytatott puhatolódzások magyarázatául hozta fel.

65 IV. Károlynak, majd fiának, Habsburg Ottónak.

66 Horthy Miklós kormányzóval kapcsolatos tapasztalatairól van szó.

67 A német birodalomba bekebelezett Ausztriát nevezték így.

68 Gratz az Anschluss óta a német birodalomban csak egy karlsbadi gyógykúrájával kapcsolatban járt. Ez a Szudeta-vidék az 1938. szept. 29-i müncheni egyezmény alapján lett része a német birodalomnak.

mikor nem járulhatok hozzá. Így akkor is álljt kellett mondanom annak a kérdésnek a vizsgálatánál, hogy Magyarország tehet-e ilyet a maga saját kertjében.

Ez idő szerint még a magyar kevéssé alkalmas magasabb gazdasági teljesítményekre, mint a zsidó vagy a német. A magyar ipar például kisebb részt németek, nagyobb részt zsidók műve. Zsidók nélkül Magyarországnak egyáltalán nem lenne cukoripara, textilipara, szeszipara stb., és mindenekelőtt pénzügyi téren és különlegesen a mezőgazdasági hitel és a gabonakereskedelem szervezete terén, nem lenne képes olyan viszonyokat teremteni, amelyek a magyar mezőgazdaságot messze fölébe emelték keleti szomszédaink mezőgazdasága színvonalának. A magyar mezőgazdaság produktivitása nem lenne olyan, mint a mai, ha Magyarország a zsidókat kikapcsolta volna a gazdasági életből. De mi ma sem mondhatjuk Magyarországon, hogy „a mór megtette kötelességét, a mór mehet!” Eltekintve attól, hogy ez a legsötétebb hálátlanság volna, nem szabad elfelejteni, hogy a magyarok csekélyebb gazdasági képessége még ma is tény. Ebből következik, hogy a gazdasági élet bizonyos részterületei minden zsidó eltávolításával kevésbé jól működnének, mint azelőtt. Ha pedig kevésbé jól működnek, annak az lesz a következménye, hogy a gazdasági élet kevésbé kielégítően vezetett szektoraiba idővel ismét olyan elemek fognak bekerülni, akik ennek a feladatnak jobban tudnak megfelelni. Minden valószínűség szerint azok ismét zsidók lesznek. Ha tehát mi ma minden zsidót eltávolítunk, egy-két generáció múltán mégis épp annyi zsidónk lesz, mint eddig. A törekvések minden zsidó kiirtására még azok szempontjából is teljesen haszontalan kegyetlenség, akik azt helyeslik. Ami kívánatos, az az, hogy a nem zsidókat intenzívebben vonjuk be a gazdasági feladatok ellátásába, miáltal azok idővel épp úgy képesek lesznek erre, mint ma a magyar zsidók. Ha Angliában és Franciaországban sikerült ugyanezt elérni, úgy Magyarországon sem elérhetetlen ez.⁶⁹

De e megfontolásoktól eltekintve, az emberiség parancsára való tekintet is távol tart engem a zsidók ma folytatott üldözésétől. Én nem tudom a zsidókat egyfajta kártékony ragadozó állatoknak tekinteni, akiket ki kell irtani, teljesen eltekintve attól, hogy talán azok is hivatást töltenek be a természet háztartásában. Mint osztrák protestánsok leszármasztottja, akiket hitük miatt elűztek hazájukból, és Magyarországon találtak menedéket, nem vehetek részt más hitűek vagy más fajúak semmiféle üldözésében. Ama törvények létrehozásában való közreműködésemmel, amelyek a zsidók egyenjogúságát megszüntették, olyan eszköz kikovácsolásához járultam volna hozzá, amelyet egyszer később, adott esetben, a magyarországi németekkel szemben is alkalmazhatnának. Mégis elismerem, hogy a magyar politikának súlyos mulasztása volt, hogy a kapukat, melyeken át a keleti zsidók túlságosan nagy számban özönlöttek be az országba, nem zárta be gondosan már évtizedekkel ezelőtt. Az elsősorban a Magyarországon már hosszabb ideje honos zsidók érdekei szempontjából is kívánatos lett volna.

Csak éjfél előtt fél órával ért véget a beszélgetés. Egészében véve nyugodt hangon folyt, ha Mületer részéről itt-ott gúnyos vagy csípős megjegyzések történtek is. Amikor javasoltam, hogy most már megpróbálhatjuk az alvást, Mületer azt mondta, hogy egyéb-

69 Gratz tehát a zsidókérdésbe gazdasági vonalon történő beavatkozásnak legfeljebb azt a módját tudná elfogadni, amely a nem zsidók versenyképessé tétele útján tűzné ki célul jobb egyensúlyi állapot kialakítását, és semmiképpen sem a gazdasági életből való – magában véve is kegyetlen – eltávolításuk, „kiirtásuk” által, ami nem is reális elképzelés, mert a zsidók jobb gazdasági képességeik folytán idővel bizonyára visszaszereznék elvesztett pozícióikat. Ámde Gratz számára nem volt kétséges, hogy a zsidók kiirtásáról a náci-németek valójában a fizikai megsemmisítésük értelmében is beszélnek – többé-kevésbé nyíltan.

ként még lesz alkalmunk behatóan beszélnünk ezekről a dolgokról, mert ő még ki akar engem hallgatni. Azt válaszoltam, hogy én oly nyíltan közöltem vele nézeteimet, hogy ő most már teljesen ismeri azokat. Egy kihallgatáson nem tudok többet mondani, legfeljebb kevesebbet. Úgy látszik, tényleg eleget hallott tőlem, mert a kihallgatás sohasem jött létre.

Másnap reggel Mületer és én idegenekként viselkedtünk egymással szemben, mint akiknek nincs mondanivalójuk egymásnak. Sem nem üdvözlöttük egymást, sem egy szót sem szoltunk. Így is maradt. Később még gyakran elmentünk egymás mellett⁷⁰ anélkül, hogy köszöntünk volna, és anélkül, hogy emlékeztettük volna egymást arra, hogy ismerjük egymást. Egyikünk sem kívánta, hogy folytassuk vagy megújítsuk az ismeretséget. Én bizonyosan nem.

LORÁNT TILKOVSKY

THE FATE AND VIEWS OF GUSZTÁV GRATZ AFTER THE GERMAN OCCUPATION OF HUNGARY.

After the German military occupation of Hungary (March 1944), the German Sicherheitsdienst and Gestapo immediately began arresting – and deporting as political prisoners to the concentration camps – those individuals whom Nazi Germany considered its own enemies and who posed a possible threat to the radical measures (including measures to remove the Jews) that were to be introduced in collaboration with the new puppet government of Sztójay, which had replaced the Kállay government. One such individual was Gusztáv Gratz, a former government minister. As a Hungarian patriot of German descent, Gratz had headed Hungary's German minority organisation for a decade and a half, during which time he had struggled against the Pan-German and Nazi influences affecting the organisation. Then, as a man of liberal views, he had joined Rassay's party of liberals, becoming a Member of Parliament, an excellent publicist, and a defiant opponent of the mindless and inhumane campaign of anti-Semitism. As a respected economic expert and public figure, he had argued forcefully against the Hungarian race laws that restricted and excluded the Jews. An extract from his unpublished (German language) memoirs – here translated into Hungarian – shows how he attempted to prove the innocence of his ideas and behaviour to his interrogators, while remaining loyal to the principles that he espoused with complete conviction throughout his life.

---

70 Az oberlanzendorfi táborban.